UDC 82–343.09

♦ *Стана СМИЉКОВИЋ*

ЧУДЕСНО, ФАНТАСТИЧНО И РЕАЛНО У БАЈКАМА (по Цветану Тодорову, Карлу Густаву Јунгу, Владимиру Пропу и Бруну Бетелхајму)

САЖЕТАК: У овом раду расправља се о релацијама: чудесно, фантастично и реално у бајкама на основу проучавања горенаведених критичара и теоретичара. Ова тријада објашњена је са теоријског, потом и критичког аспекта, уз навођење примера светске, европске и српске бајке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чудесно, реално, фантастично у бајци, критика о жанру бајке.

Досадашња књижевна критика која се бавила жанром бајке специфична је, а мишљења проучавалаца су различита. Материјал који је изашао из пера књижевних критичара обиман је и указује на сложеност тумачења ове књижевне форме. Прво место заузима феномен чудесног, којег писци граде специфичним уметничким средствима. Захваљујући машти, имагинативним сликама, игри речи и сновима, чудесност у бајци добија своју вишезначну димензију. По мишљењима књижевних критичара бајкописци својим креацијама проналазе нити којима

успешно спајају стварно и нестварно, мрак и светлост и на тај начин упућују или плету приче о животу и уткивају у приче живот који је увек на ивици стварности и бајке. Као пример може послужити Андерсенова бајка *Девојчица са шибицама,* у којој су присутна два пута: пут у живот и пут у смрт. Девојчица из живота одлази на небо, чинећи тако путању која је одводи умрлој баки. Невино дете, посматрано очима писца, бира овај пут, иако се налази на започетој животној стази. Искуство је горко, што није својствено бајковитом тексту, али жеља је реална: дете не види смисла, излаза нема, крај је рођење за њега.

Бајковито, магијско, митско и фантастично као структурални елементи бајке дубоко су усађени и представљају једно посебно укорењење у живот њеног текста. Иако су поједини тумачи склони да кажу како је бајковити текст црно–бела слика неке далеке стварности и постојања, на основу проучавања психоаналитичара као што су Јунг и Бетелхајм, структуралиста Пропа, Тодорова и других произилази да је бајка непресушно врело чудесног, фантастичног и реалног из којег кроз разна времена и просторе допиру, како истиче песник Тагоре у свом есеју *Шта је уметност...*, поздрави које људске душе шаљу као одговор највишем да се кроз тамни свет чињеница у свету откривају безграничне лепоте.

Проучаваоци бајке потенцирају значај богатства унутрашњег бајковитог језгра. Од њега потиче све што је јунаку предодређено и што му се предсказује. Њему ће се све вратити и обогатити доживљаје и стварност. Бајкописци следе унутрашњу логику и филозофију живота бајке и тиме потврђују мишљења критичара: од јунака и његове психолошке свести полази све, креће се у више кривих линија како би се вратило тексту у коме егзистира актер. Симболично чекање да се нешто деси, метаморфозира, прераста у причу која се грана. О томе Цветан Тодоров у књизи *Увод у фантастичну књижевност* говори уз доста детаља и примера из светских бајки, народних и писаних. Он указује на елементе фантастичности који се преплићу са чудесно-реалним сликама. Јунак бајке стално је између два света: стварног и имагинарног. Зачуђен је пред догађајима који га дочекују и ситуацијама и појавама које настају изненада. По његовим истраживањима, појам фантастичног подразумева увлачење читаоца у свет ликова, само што треба разликовати чудно од чудесног. Фантастично не подразумева само постојање чудног догађаја који изазива неодлучност код читаоца и код јунака. То је и начин читања, који за сада можемо одредити негативно: то читање не сме бити ни песничко, ни алегоријско.[1] Тако објашњава и функције јунака.

У књизи *Морфологија бајке* Владимир Проп дефинише функције јунака до детаља, истичући њихове чудесне моћи. Он систематизује и издваја јунаке руских народних бајки и одређује функције којима се грана и динамизира, уређује ток, развој и исход радње. Јунак је тај који одлучује, бира, схвата или не, бори се, побеђује. Он не залази дубље у њихову психу, како то чини Бруно Бетелхајм у књизи *Значење бајки*. По Јунгу, јунак бајке, трагајући по свету, трага, симболично речено, по себи, својој машти, да би на крају постао свестан свог идентитета. Један од бољих примера, по нашем мишљењу, јесте бајковити роман *Алиса у земљи чуда* Луиса Керола. Јунакиња се непрекидно пита шта се дешава са њеном духовном и физичком структуром. Анализира ситуације, поступке, догађаје и људе. Из перспективе детета, и наизглед наивног искуства, еволуира реална слика друштвеног живота у Енглеској и уопште. Јунакиња се не одваја од свог духовног идентитета и дечјег промишљања. То је код ње урођено, с потребом да се развија и богати.

[1] Цветан Тодоров, *Увод у фантастичну књижевност*, Београд, 1987, стр. 36.

Духом бајке, кроз функционисање јунака и слика којима се представљају, почев од народних бајки па до писаних, стално се проверава човеков идентитет и психичко богатство, свесно и несвесно, митско, религијско, чудесно. Једном речју, унутрашњи ред коме тежи јунак и човек уопште. Бајка је таква форма која заговара унутрашњи ред и склоп. Када се коцкица измакне, ред се губи, те јунак мора да чини чуда како би се достигла хармонична равнотежа мисли, акција и појава. Но, он мора да успостави ред у својим мислима, најпре, како се у својим психоаналитичким опсервацијама залаже и Бруно Бетелхајм. Додајмо и Јунгову мисао: „Маштарија је један облик енергије, упркос чињеници да се не може мерити." Он даље истиче: „Дух човека прави креативним, стално га подстичући, додајући му срећне идеје, сталну моћ, ентузијазам и инспирацију."[2]

Многе приче јунака о себи и другима одигравају се у њиховој свести. Значајну улогу, истиче Проп, за развој и разрешење проблема у бајци има концентрација моћи јунака, као што су старци, виле, девојке птице или змије, патуљци... Јунг наводи једну руску бајку која може послужити као пример, у којој је старац, као симбол мудрости и искуства, назван *краљем шуме*.

Аналогно његовом примеру, наводимо Гетеову *Бајку о зеленој змији и лепој Љиљани*, у којој је симболика мудрости и знања уткана у биће зелене змије која бљује златнике. Осим визуелних ефеката који боје ову бајку, акустични ефекти су врло моћни и допиру својом силином и до антропоморфних бића, какво је змија. Ватра и вода надвладавају својом снагом човека, змија је ту да му својим немуштим језиком указује пут повратка из реалности у бајку, ако је то могуће. На тај начин он ствара догађај бајке и у њене токове уводи чудесна бића: змију, дива, пламене луталице, златног, сребрног и бронзаног краља, лепу Љиљану. Сваки лик има задатак да пронађе одређено решење, а како каже Шилер, *решење бајке је у самој бајци*, само њену тајну треба дешифровати. Старцу је предодређено да светли само тамо где има светлости. Његова светиљка је чудесна јер преображава ствари: дрво у сребро, камен у злато. Он зна све тајне. Њихова симболика садржана је у тајни откровења. Сазнајемо: оно што нас подстиче да трагамо, уводи нас у тајне чудесног опстајања. Оне су резултат духовног трагалаштва.

Феномен метаморфозе и полиморфности, као и мотиви о корисним животињама, такође, продукција су фантазије. Бића као представници другог света, међу којима се најчешће срећу патуљци, виле, але, змајеви... плод су веровања у натприродне силе. Цветан Тодоров разматра однос између фантастичног и фигуративног језика и тврди да се натприродно рађа из језика и на тај начин постаје симбол језика. Чудесно се најчешће везује за бајке. Он каже: „Бајка је само врста чудесног, и натприродна збивања у њој не изазивају никакво изненађење... Оно што бајке разликује јесте одређени начин писања, а не припадност натприродном." Он издваја следеће типове чудесног: хиперболично чудесно, егзотично чудесно, инструментално чудесно, научно чудесно. Свим овим врстама супротставља се чисто чудесно. Набројана четири типа чудесног могу се доказивати појединим сегментима из бајки. По Тодорову, чисто чудесно је необјашњив феномен. Ипак, он користи мисао Пјера Мобија и његово дело *Огледало чудесног* у коме стоји: „Иза пријатности, радозналости, свих узбуђења која нам пружају приче, бајке и легенде, иза потребе да се разонодимо, заборавимо, да створимо себи осећање пријатности или страха, прави циљ чудесног путовања је, то већ можемо да схватимо, потпуније изражавање свеопште стварности."

Линија раздвајања стварног и нестварног, како се из мишљења критичара сазнаје, невидљива је, са-

[2] К. Г. Јунг, *Дух бајке*, Београд, 2001, стр. 15.

мо се маштом бајкописаца и реципијената може досегнути. Свако од критичара и теоретичара пред појмом чудесног поставља питање: чиме се постиже, којим се уметничким средствима гради слика – производ имагинације. Очигледно је слагање у следећем: машта је највиша и најзначајнија естетска категорија која се постиже игром сна и јаве, метаморфозом, понирањем у психички свет јунака, сударима реалистичног и фантастичног, метајезиком у различитим варијантама, немуштим језиком, симболичним узлетима душа јунака, савлађивањем препрека, сложеним структурама ликова који пролазе кроз појмљиве и непојмљиве животне перипетије, почев од реалног па до света фантазије. Посебна је прича о појавама биљног, животињског и митског света.

Највише пажње у расправама критичара поклања се јунацима. Проп, Тодоров, Бетелхајм и Јунг на изабраним примерима бајки прате њихов развој кроз радњу коју бајкописац ствара. Нарочито је то видљиво код Јунга и Бетелхајма. Они сматрају да се кроз акције открива њихова машта, мисао, мудрост, језик, способност сналажења у изненадној и наметнутој ситуацији. Мали принц, на пример, срцем и маштом открива својства космичког безмерја. Неки од јунака маштом одлазе из стварности у непостојање, из имагинарног света у поетски сан.

Бетелхајм и Проп прате метаморфозу јунака и откривају значења њихове полиморфности. Истичу да велику моћ имају чаробна својства животиња којима ови претходно учине добро дело. То су, пре свега, змајеви, дивови, људски створови преображени у звери, магијска бића, као што су вештице, лепотице преображене у птице лабудице, цвеће, биљке, успаване лепотице, нежне грлице. То су само неки од ликова који међусобно комуницирају, ако се створи прилика у бајци. Јунаци из реалног живота, овог света, долазе у додир и са митским јунацима. У таквим ситуацијама њима надолази чудесна снага којом савладавају препреке и остварују циљ. Личности магичног света, као производ фантазије, ометају остварење циља главног јунака. Њихове појаве симболизоване су кроз звук, вику, фијукање, воду, поплаве. Све је то део чудесног, а када се подигне фантастична завеса живот се појављује као на длану. Из живота нестаје нови и преображени свет. Писци и критичари своја умења, знатижељу и истраживања базирају управо на тим животним феноменима, баш као и човек у улози јунака Андерсенове бајке *Летећи ковчег.* Он у свом духовном узлету може не само да замисли, него и да опише бога. Главни јунак тежи да причом и њеном чудесношћу освоји султанову кћер. У тој својој замисли жели да чује шта околина мисли о њему како би се уверио у исправност поступка. Припрема ватромет и ослушкује шта свет о томе каже. Један од гледалаца у моменту узбуђења саопштава: „Видео сам самог Бога: очи су му биле као сјајне звезде, а брада као запењено море! Возио се у огњеном плашту.” Портрет створен визуелно-акустичким ефектима и потпуним предавањем свету који не постоји, а занимљив је, само бајковита радња може одгонетнути. Из конкретног предмета и појаве настају апстрактни. Апстрактно живи изван свесног.

* * *

Тријада чудесно, фантастично и реално у бајкама, по нашим истраживањима наведених аутора и дела, указује на могућности вишесмисленог и вишезначног приступа овим појмовима. Недоумице и различитости приступа проблему потврђују не само начин размишљања аутора студија, већ и његово прецизно одређење на општепознатим примерима европских бајки. Из тога произилазе и сазнања о духовној култури народа чије бајковите текстове аутори наводе као примере.

Четири велике културе прожете кроз изучавања Пропа, Тодорова, Бетелхајма и Јунга откривају још

једну нерешиву загонетку коју на крају постављамо као питање: да ли се тамни вилајети бајке могу само читањем и интерпретацијом осветлити? И још једном: како одговорити ако би се до разрешења суштине чудесног и чудног, реалног, фантастичног и митског дошло? Одговор даје сама бајка.

Stana Smiljković

MIRACULOUS, FANTASTIC AND
REAL IN FAIRY TALES
(According to Cvetan Todorov, Karl Gustav Jung,
Vladimir Prop and Bruno Betelheim)

Summary

This paper discusses the relations of miraculous, fantastic and real in fairy tales on the basis of research done by the critics and theorists mentioned above. This triad has been explained from the theoretical and critical aspects, with examples of world, European and Serbian fairy tales.

Key words: miraculous, real, fantastic in fairy tales, criticism on fairy tales